

महिला आणि मानवाधिकार

(विशेष संदर्भ - आदिवासी महिला)

डॉ. सुरेंद्र अंबर मोरे : धुळे

प्रा. विरेंद्र मुरलीधर घरडे : धुळे

प्रस्तावना -

संयुक्त राष्ट्रसंघाने श्रीमती एलीनॉर रुझवेल्ट कमिशनने १० डिसेंबर १९४८ च्या महासभेच्या अधिवेशनात मांडलेल्या 'मानवी हक्काच्या सद्नेला' स्विकृत करून १० डिसेंबर १९५० रोजी बिल मान्यता दिली. पण मानवी हक्काचा हा लढा फार प्राचीन आहे. सर्वप्रथम १२१५ च्या मॅग्नाकार्टा या ब्रिटिश राजा व प्रजा यांच्यात झालेल्या कराराने या हक्काला मान्यता दिली. १९७८ च्या बंदी प्रत्याक्षीकरण, १९८९ चा बिल ऑफ राईट्स, १९७६ ची अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा, १९३९ मध्ये फ्रान्सने मानवी हक्काला दिलेली मान्यता, बर्लिन परिषद आणि गेग परिषद ह्यातून मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या दर्जा व सामान्यतेबाबत झालेली चर्चा, तत्पूर्वी व्हिएन्ना परिषदेने गुलामांच्या व्यापारावर घातलेली बंदी व राष्ट्र संघाने मानवी प्रतिष्ठेबाबत केलेली घोषणा इ. ऐतिहासिक पार्श्वभूमीतून मानवी हक्काची कल्पना साकार होवून १९४१ मध्ये अमेरिकन प्रेसिडेंट रुझवेल्ट यांनी स्वातंत्र्याची घोषणा केली. १९४५ च्या सनफ्रॅन्सिस्को येथील सहाव्या संमेलनात स्मट यांनी मानवी अधिकारासंबंधी स्पष्ट भूमिका मांडतांना असा प्रस्ताव मांडला की, संयुक्त राष्ट्र संघाच्या संनदेच्या प्रस्तावनेत मानवी अधिकाराच्या घोषणेचा समावेश व्हावा यानुसार एलिनार रुझवेल्ट आयोगाच्या शिफारसीला १० डिसेंबर १९५० रोजी महासभेत ५८ राष्ट्रांनी मान्यता दिली.

मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा म्हणून मानवी हक्काबाबत राष्ट्रसंघाने मान्य केलेली मानवी हक्काची सनद अतिशय व्यापक स्वरूपांच्या मानवी जीवनाच्या विविध प्रश्नांचा विचार करणारी असून त्यात ३० कलमे समाविष्ट आहेत.

मानवी हक्काची तात्विक बैठक सर्वश्रेष्ठ आहे. या संदर्भात अब्राहम लिंकन असे म्हणतात, "मी वुणाचा गुलाम असणार नाही आणि वुणाचा मालकही असणार नाही". हाच आशय मानवी हक्कातून व्यक्त होतो. सर्व माणसे जन्मतःच स्वतंत्र

आहेत आणि जन्मानेच माणूस आपल्या संवर्धनाचे, संरक्षणाचे आणि समानतेचे हक्क घेऊन आला आहे. माणूस असण्याची, समता होण्याची, मानवी न्याय होण्याची आणि सुंदर मानवी जीवन निर्माण करण्याची माणसाची इच्छा आणि धडपड कोणीही चिरडून टाकू शकत नाही. कारण जन्मानेच माणसाला सुंदर जीवनाच्या निर्माणचे आणि सुंदर मानवी प्रतिष्ठा युक्त जीवनाच्या सर्जनाचे अधिकार मिळालेले आहेत “ म्हणूनच रुसो म्हणतो, “Man is born free but everywhere he is in chain.”

महत्व -

महिला व त्यांचे मानवाधिकार हे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात 'नैसर्गिक हक्क' या संकल्पनेत सामावले आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला काही नैसर्गिक हक्क प्राप्त होतात. कारण निसर्गतः ती व्यक्ती आहे. नैसर्गिक हक्क हे आदेश असतात आणि म्हणून प्रत्येक राज्याने त्याचा आदर वेगळा पाहिजे परंतु आधुनिक काळात महिलांवरील वाढते अत्याचार पाहिले असता त्यांच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षणार्थ शासनात जागृती निर्माण व्हावी व महिलांना सुरक्षित जीवन जगता यावे म्हणून सदर विषयाला महत्व प्राप्त होते.

गृहितवृत्त्य -

महिलांना घटनेने हक्क व अधिकार प्रदान वेगलेले असले तरी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व इतर क्षेत्रात महिलांच्या मानवाधिकाराचे मोठे हनन होते. म्हणून शासनाने कायद्याच्या पातळीवरून त्यांच्या अधिकाराच्या संरक्षणाची जबाबदारी पार पाडावी.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ग्रंथालयीन संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

हक्क कशासाठी -

व्यक्तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकार व सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक क्षेत्रात प्रगती करायची असेल तर हक्क हे आवश्यक असतात. मानवी हक्कांमध्ये एकता, संधी, सुविधा, प्रतिष्ठा ही तत्वे मानवी समाजात शासनाकडून प्राप्त झाली तर व्यक्ती व समाज हा प्रगती शील बनतो. ज्याप्रमाणे मनुष्याला अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या प्राथमिक गरजांची

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I, February 2014

आवश्यकता असते त्याचप्रमाणे आपल्या शारीरिक , भावनिक, बौद्धिक आणि अध्यात्मिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवी हक्कांची नितांत आवश्यकता असते. आणि अशा हक्कांचे कायद्याने संरक्षण करणे हे देखील शासनाचे कर्तव्य असते.

.....

मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा -

मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यामध्ये “मानवी हक्कांची“ कलमे एवूण ३० आहेत.

यात -

१	कलम १ व २	सर्वसाधारण अधिकार
२	कलम ३ ते २१	नागरी व राजकीय अधिकार
३	कलम २२ ते २७	आर्थिक सामाजिक व राजकीय अधिकार
४	कलम २८ ते ३०	समावेश अधिकार

वरील कलमांचा चिकित्सक अभ्यास केला असता पुढील सारांश त्यामधून होतो-

१) मनुष्य हा जन्मतः स्वतंत्र असून प्रत्येकाला स्वतंत्र जीवन जगण्याची इच्छा, मानवी मानवात कोणताही भेदभाव न करता, शोषण विरहित व सुरक्षित जीवन जगता यावे, कायद्यासमोर सर्व लोक समान मानले जावेत कायद्याच्या अधिकाराशिवाय कोणालाही अटक करता कामा नये, प्रत्येकाला आपली बाजू न्यायालयापुढे मांडण्याचा अधिकार असावा आणि कोणाच्याही खाजगी व्यवहारात कोणीही हस्तक्षेप करू नये.

२) भाषण, मुद्रण, सभा, लेखन ,नागरीकत्व आणि वुटुंब स्थापन ह्यांचा अधिकार प्रत्येक व्यक्तिस असावा तसेच आचार , विचार ,धर्म, सार्वजनिक पद्भूषण, योग्य काम व समानकामास समानवेतन, विश्रांती सुट्या आणि सुखसोयी प्राप्त व्हाव्यात.

३) जीवनाचा स्तर उंचावण्यास सकस आहार, घरे, कपडे, शिक्षण, सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनात योग्य स्थान मातृत्वाचा आदर, स्त्रियांना योग्य मान सन्मान, पती - पत्नी समानता, अनुमतीचे विवाह, लोकतंत्रीय अधिकाराचा मुक्त वापर करण्याची मान्यता, बेकारी, वृद्धापकाळ आणि अपंगत्व ह्या काळात योग्य आराम व मदत

इत्यादी प्रमुख तरतुदी या मानवी हक्काच्या सदानेत राष्ट्र संघाने केल्या असून त्याबाबत सदस्य राष्ट्रांना सहकार्य देण्याचे त्यांनी आवाहन केले आहे.

मानवाधिकार व भारतीय संविधान -

भारतीय संविधात मानवी हक्काची तरतूद “मुलभूत हक्कांच्या” स्वरूपात करण्याचे श्रेय घटनातज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. कलम १४ ते ३२ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी मुलभूत हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, दोषी ठरविण्याचा हक्क, शोषणाविरुद्धचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार व संस्कृति व शिक्षण विषयक अधिकार व संवैधानिक उपयांचा अधिकार बहाल करून आदिवासी दलीत समाजाच्या विकासाचा मार्ग मोकळा केला. भारतीय संविधानात मुलभूत हक्कांच्या संदर्भात वरील तरतूद विविध कलमा मार्फत सन १९५० मध्येच जाणीवपूर्वक समाविष्ट करण्यात येऊन व्यापक पातळीवर मानवाधिकाराचे संरक्षण करणाऱ्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारत व मानव अधिकार आयोग -

भारतामध्ये राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगाची स्थापना २७ डिसेंबर १९९३ रोजी झाली. या आयोगाच्या स्थापनेसाठी राष्ट्रपतींनी एक अध्यादेश जारी केला व ८ जानेवारी २००४ ला एक अधिनियम आणला ज्याला “मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम” या नावाने ओळखले जाते आहे. या अधिनियमाचा उद्देश राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, राज्यामध्ये मानव अधिकार आयोग तथा मानव अधिकार न्यायालयाचे गठन करणे हा होता.

या अधिनियमाच्या धारा २(ब) अंतर्गत ‘मानव अधिकार’ या शब्दाची व्याख्या केली गेली आहे. ती पुढील प्रमाणे -

“ मानव अधिकाराचे तात्पर्य संविधानाद्वारे पायाभूत किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रसंविद्यामध्ये समाविष्ट व्यक्तित्वे प्राण, स्वतंत्र्यता, समानता, गरिमा या संबंधीत अशा अधिकाराशी आहे की , जे भारतीय न्यायालयाद्वारा प्रवर्तनीय आहेत. यानुसारच राष्ट्रीय ‘मानव अधिकार आयोग’ ची स्थापना अधिनियमाच्या अनुच्छेद - २ नुसार केली गेली आहे.

भारतीय राज्य घटनेने जनतेला सर्व मुलभूत अधिकार व हक्क प्रदान केले आहे. कायद्यासमोर स्त्री-पुरुष समान आहे. तरी मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांच्या हक्क

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I, February 2014

अधिकाराची पायमल्ली होताना दिसून येते. स्त्रीभुणहत्या, हुंडाबळी, अन्याय, अत्याचार शारीरीक व मानसिक शोषण सारखे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. म्हणून त्यांच सबलीकरणाची प्रक्रिया सुरु होणे आवश्यक आहे.

सामाजिक सबलीकरण -

आज भारतातील आदिवासी दलित स्त्री सामाजिक दृष्ट्या सक्षम आहे काय? याचा अभ्यास महत्वाचा आहे. विविध देशांच्या तुलनेत देशातील महिलांचे प्रमाण दर हजारी ९४३ तर अमेरीकेत १०३१, तर ब्राझिल मध्ये १०२० आहे. म्हणजे आजही मुलींच्या जन्माबाबत भारतीय समाजात नकारत्मकच दृष्टिकोन दिसून येतो. भारतातील महिला साक्षरता वाढलेली असली तरी त्यांच्यावर होणारे अन्याय व अत्याचाराचे प्रमाण कमी झालेले नाही. हेच देशातील महिलांच्या विरोधी अत्याचारांच्या घटना (वर्ष- २०११) पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होतात-

१	लैंगिक अत्याचार	३.७%
२	हुंडाबळी	३.८%
३	बलात्कार	१०.६%
४	अपहरण	१५.६%
५	विनयभंग	१८.८%
६	पती व नातेवाईकांकडून अत्याचार	४३.४%

(दैनिक सकाळ - १८ जानेवारी २०१३)

वरील तक्त्याचा अभ्यास वेगळा की असे दिसून येते की, स्त्रियांवरील अन्यायाचे प्रमाण वाढले आहे.

महाराष्ट्राच्या दृष्टिकोणातून विचार वेगळा तर अर्भक मृत्यु दरात ग्रामीण व शहरी भागात मोठी तफावत आहे. अर्भक मृत्यु दरात महाराष्ट्राचा देशात दुसरा क्रमांक असून हे प्रमाण १९९९ मध्ये प्रतिहजारी ४८ इतके आहे. ग्रामीण भागात ५८ आहे तर शहरी भागात ३१ इतके आहे..... नुसार पाच वर्षांखालील मुलींमधील मृत्युदर ५८% आहे तर या बाबतीत राष्ट्रीय सरासरी ९४.९०% आहे.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I, February 2014

मागच्या पाचवर्षांच्या कालखंडात भुणहत्येचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने मुला-मुलींच्या संख्येत मोठी दरी निर्माण झाली. थोडक्यात मानवाधिकार जाहिरनामा व भारतीय संविधान जगण्याचा जो अधिकार स्त्री पुरुषांना सारखा दिला आहे त्यानुसार स्त्रियांना आपण वंचित करीत आहेत हेच यावरून सिध्द होते.

भारतात महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग अत्यल्प आहे. खालील आकडेवारी महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग दर्शविते - (वर्ष - २०११)

	सहभाग	शहरी	ग्रामीण
१	आरोग्य	२९.७०%	२६%
२	घरगुती महत्वाची वस्तु खरेदी करणे	१०.४०%	७.६०%
३	नातेवाईकांची भेट घेणे	१२.२०%	१०%
४	निर्णयात सहभाग नाही	१३.९०%	२३.४०%

(संदर्भ - सकाळ २ मार्च २०१३)

या संदर्भात म्हणता येईल की, “राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना “ होणे हे “महिला सबलीकरण ‘ बाबतचे महत्वाचे पाऊल आहे. भारतीय न्यायपालिका देखील मोठ्या प्रमाणात महिलांचे संरक्षण करत आहे. स्टेट बँक ऑफ पंजाब विरुध्द गुरुमीत सिंह या विवादात उच्च न्यायालयाने हा विचार व्यक्त केला की, बलात्कारासारख्या सुनावणीत शक्यतो महिला न्यायाधिकाची नियुक्ती केली जावी. लग्नानंतर पारिवारिक शोषणापासून मुक्ती मिळण्यासाठी हुंडा प्रतिबंध अधिनियम १९६१ मंजूर करण्यात आला. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, “ सामाजिक सबलीकरणासाठी महिलांच्या अधिकाराचे संरक्षण होणे अत्यावश्यक आहे. म्हणून भारतीय दंड संहितेतील १८६० मधील धारा ३५४ महिला विनयभंग, धारा ३६६ मधील अपहरण, धारा ३७६ मधील बलात्कार, धारा ४९८ (क) मधील निर्दयतापूर्वक व्यवहार व धारा ५०९ व ५१० मधील स्त्रियांचा अपमान करणे या कलमांना जास्तीत जास्त सक्षम करून त्यांची अमंलबजावणी कडक होणे

अत्यावश्यक आहे. वर्तमान स्थितीतील जे सिव्हील व संवैधानिक अधिकार आहेत त्यात संविधानाच्या अनुच्छेद १५ (क) नुसार धर्म, वंश, जाती व लिंग यावरून कोणत्याही नागरीकांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. तसेच दलित वर्गामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती तथा अन्य मागासवर्ग येतात त्यांनी देखील सामाजिक संरक्षण देऊन त्यांच्या मुलभूत अधिकार व हक्कांचे संरक्षण होणे आवश्यक आहे. कलम १७ नुसार “अस्पृश्यता” नष्ट करण्यात आली. त्याच बरोबर १९८९ मध्ये अनुसूचित जनजाती (अत्याचार निवारण) अधिनियम हा प्रभावी कायदा केला असला तरी “अनुसूचित जाती विरुद्ध २००४ ते २००६ या कालखंडात पोलीसांकडे नोंदविलेल्या विविध गुन्ह्यांची संख्या २००४ मध्ये २३१ होती तर २००९ मध्ये २२४ होती.”

थोडक्यात हक्कांच्या संदर्भात आदिवासींच्या शोषणाचे उच्चाटन करण्यास अग्रक्रम दिला पाहिजे व शिक्षण आरोग्य व संघटन यांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

आर्थिक सबलीकरण -

महिलांच्या मानवाधिकारात महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होणे महत्वाचे आहे. भारतामध्ये साधारणतः उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रीयांना कमी दर्जा दिलेला आहे. आर्थिक बाबतीत विचार केला तर स्त्रीयांना आर्थिक स्वावलंबन ठराविकच आहे. आज सरकारने अनेक कायद्यांद्वारे विविध क्षेत्रात सवलती आरक्षण देऊन तिला स्वतःच्या पायावर उभे केले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समान संधी, कलम १५ नुसार लिंगभेद करण्यास प्रतिबंध, कलम ३९ नुसार समान कार्यासाठी समान वेतन कलम ४२ नुसार प्रसुतिविषयक सोय उपलब्ध करून देण्याची सोय आहे. हाच उद्देश डोळ्यासमोर सरकारने महिलांसाठी रोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम १९८७, महिला समृद्ध योजना १९९३, राष्ट्रीय महिला कोश ९२-९३, इंदिरा महिला योजना १९९५, महिला व बालविकास कार्यक्रम १९९७, बालिका समृद्धी योजना त्याचबरोबर एकात्मिक स्वयंसहाय्यता बचत गट (स्वयंसिद्ध) सारखे कार्यक्रम राबवून महिलांना आर्थिक बाबतीत सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा परिणाम असा दिसून आला की, विविध आर्थिक क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण वाढले आहे. खालील कोष्टके ते दर्शवितात.

विविध क्षेत्रातील महिलांचे रोजगार प्रमाण

अनु.क्र.	व्यवसाय	रोजगाराचे प्रमाण
१	शेती	६८.५%
२	कापड उद्योग	१०.८%
३	बांधकाम उद्योग	५.१%
४	घरगुती कामगार	२%

(दैनिक सकाळ - १८ मार्च २०१३)

स्वयं रोजगारात महिलांचा सहभाग

अनु.क्र.	रोजगार प्रकार	शहरी	ग्रामीण
१	शेती	०%	१२.३७%
२	दुग्ध व्यवसाय	२%	२२.६८%
३	लघु उद्योग	३९%	३९%
४	भाजीपाला विवरी	२%	८%
५	शिवण	१०.५२%	१६.४९%

(दैनिक सकाळ - १८ फेब्रुवारी २०१३)

भारतातील संघटीत क्षेत्रातील महिलांच्या रोजगारांचे प्रमाण

१	सार्वजनिक क्षेत्र	१६.५%
२	खाजगी क्षेत्र	२४.५%

(दैनिक सकाळ - २३ फेब्रुवारी २०१३)

थोडक्यात सरकारच्या कल्याणकारी धोरणामुळे महिलांचा सहभाग आर्थिक निर्णयात व रोजगारात वाढला असला तरी आदिवासी महिलांच्या समस्येकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आदिवासी महिलांची आर्थिक व्यवस्था ही जंगलावर अवलंबून असणाऱ्या लघु व कुटीर उद्योग व शेतीवर अवलंबून असते. त्यामुळे त्यांचे परंपरागत व्यवसाय नष्ट होणार नाही याच्याकडे देखील शासनाला लक्ष द्यावे लागते.

विस्थापितांच्या समस्या (आदिवासी क्षेत्र) -

आर्थिक विकासाच्या नावाखाली शासन आदिवासी महिलांना त्यांच्या कर्म व जन्मभूमिपासून मोठ्या प्रमाणात विस्थापित करतांना दिसून येते त्यांच्या मुळे मानवाधिकाराच्या दृष्टिकोनातून आदिवासांचे प्रश्न सोडविणे अत्यंत आवश्यक आहे. आदिवासी महिलांचे मानवाधिकाराचे जे मोठे हनन झाले आहे त्याची उदा.-खालील प्रमाणे-

१) महाराष्ट्रातील 'बावनथडी' जि. भंडारा धरणाचा प्रकल्प पूर्ण नेत असताना विस्थापित वुंटुबांनी आपल्या हक्कासाठी आवाज उठविला तेव्हा ४० महिलांना आंधळगाव ता. तुमसर येथील पोलीस स्टेशनमध्ये स्थानबध्द करून ठेवले. (संदर्भ- दैनिक सकाळ - ६जून २०१२)

२) इंडिया बुल्स कंपनीने विद्युत कारखाना ता.नांदगाव पेठ जि.अमरावती येथे उभारतांना बहुतेक शेतकरी वर्गाची जमीन अल्पदरात घेऊन तेथील वुंटुबांना विस्थापित केले. त्या विस्थापनाच्या सगळ्यात जास्त परिणाम शेतकरी आदिवासी वुंटुबातील महिलांवर झाला.

३) आंध्र प्रदेशात पोलवरम या ठिकाणी गोदावरी नदीवर मोठे धरण बांधण्यात आले. त्यामुळे त्या परिसरातील ३५ गावे व तेथील जमीनी पाण्याखाली गेल्या. या संपूर्ण गावामध्ये आदिवासी जाती-जमाती राहतात. तेथे वुठल्याही आदिवासींच्या नावावर स्वतंत्र शेतजमीन नाही तर सर्व शेती व्यवहार आदिवासी स्त्रिया पाहतात व शेती सुध्दा सामुहिक पध्दतीने करतात. त्यामुळे या आदिवासी स्त्रियांना मोठ्याप्रमाणात सरकारविरुद्ध आंदोलन करावे लागले आहे.

४) आंध्र प्रदेशातील विशाखापट्टनम पासून ते ककिनाजच्या नदी किनाऱ्याचा व समुद्रकिनाऱ्याच्या प्रदेशात गंगावरम संघर्ष समितीतील लोकांना अटक केली. या प्रदेशातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय मासेमारीचा व यात सर्वात जास्त सहभाग महिलांचा परंतु तेथील प्रशासनाने महिलांनाच जास्त त्रास दिला.

५) धुळे जिल्ह्यात देखील नंदुरबार, धडगाव, अक्कलवुवा या आदिवासी भागात जंगलतोड व शासनाच्या प्रकल्पामुळे आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणात विस्थापिकरण होत आहे. त्यांची पंरपरागत शेती, वुंटरउद्योग नष्ट होत आहे.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I, February 2014

थोडक्यात विस्थापित झालेल्या आदिवासी महिलांना मोठ्या प्रमाणात मानसिक, शारीरिक, आर्थिक, राजकीय त्रास सहन करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या मानवाधिकारांची पायमल्ली होऊन त्यांचे आर्थिक सबलीकरण थांबते.

आदिवासींना जंगलाचे राजे समजले जात होते. प्राचीन काळात जंगलावर आदिवासी जमातींची मालकी होती. परंतु ब्रिटीश काळात जंगल संपत्ती जास्तीत जास्त लाभ करून घेण्यासाठी नवीन नवीन जंगल कायदे करण्यात आले त्यामुळे जंगल तोडून परंपरागत शेती करणाऱ्या आदिवासींचा निसर्गदत्त हक्क काढून घेतला गेला. आदिवासींची उपजिविका शिकार, लावुड गोळा करणे, मध, लाख, डिंक गोळा करणे इ. अवलंबून होते.

परंतु नवीन जंगल कायद्यांमुळे त्यांच्या उपजीविकेच्या हक्कावर बंधने आली. त्यामुळे आर्थिक समस्या वाढून दारिद्र्याचे प्रमाण वाढले. भारतातील बहुसंख्य नद्यांची उगमस्थाने व खाडी दऱ्या खोऱ्या व पहाडजंगल प्रदेशात आहेत परंतु स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने पहाडी प्रदेशात मोठी धरणे बांधली. उदा. नर्मदा नदीवर -सरदार सरोवर, कोयना प्रकल्प, टिहरी प्रकल्प इ. मोठ्या प्रकल्पामुळे लाखो एकर सुपीक जमीन धरणाखाली गेली. त्यामुळे जंगल संपत्ती व जंगले पाण्याखाली गेली जंगलात राहणारे आदिवासी मोठ्या प्रकल्पामुळे विस्थापित झाले. आदिवासींच्या निसर्ग दत्त हक्कांवर बाधा आणणाऱ्या सरकारच्या विरोधात स्वयंसेवी संघटना व समाजसेवक लढा देत आहे. उदा. सुंदरलाल बहुगुणा - टिहरी प्रकल्प, मेधा पाटकर - नर्मदा बचाव आंदोलन शासनाला देखील या आंदोलनाचे महत्व कळले. त्यामुळे आदिवासींना पर्यावरण विषयक हक्क देण्यासाठी आदिवासींना जंगलात मुक्त प्रवेश दिला पाहिजे त्यासाठी १९८० चा वनकायदा दुरुस्त करून वन प्रदेशातील बंधने दूर केली पाहिजेत. जंगलातील वस्तुचा उपयोगासाठी आदिवासींना हक्क दिला पाहिजे. शासनाने लाखो लोकाना विस्थापित करणारे मोठे प्रकल्प बांधण्याऐवजी लहान लहान प्रकल्प बांधले पाहिजे इ. अशी धोरणे सरकारने आणायला सुरुवात केली असली तरी मोठ्या प्रमाणात महिलांच्या मानवाधिकाराची पायमल्ली होतांना दिसून येते हे नाकारता येत नाही.

राजकीय सबलीकरण -

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-I, February 2014

महिलांच्या मानवी हक्कांच्या चळवळीत महिलांचे राजकीय सबलीकरण महत्वाचे आहे. महिलांच्या सर्व प्रकारच्या चळवळींचा तो पाया आहे. कारण राजकीय व्यवस्था आणि शासनाची धोरणे महिलांच्या विकास आणि कल्याणावर परिणाम करत असतात.

भारताने लोकशाही विवेकरीकरणाचे धोरण स्वीकारले त्यानुसार केंद्रसरकार ते राज्य सरकार आणि जिल्हा परिषद ते ग्रामपंचायत पर्यंत सत्तेचे विवेकरीकरण होऊन सत्ता मोठ्या प्रमाणात सर्वसाधारण जनतेच्या हातात एकवटली गेली.

१९९२ च्या ७३व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य करभारात स्त्रियांसाठी १/३ आरक्षण देण्यात आले. परिणामी पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा मोठा सहभाग वाढला.

पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचे प्रतिनिधी

१	ग्रामपंचायत	३६.८२%
२	पंचायत समिती	३७.१०%
३	जिल्हा परिषद	३७.८%

%

(दैनिक सकाळ - १ पेन्बुवारी २०१३)

भारतामध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचा विचार वेगळा तर तो आलेख सातत्याने वाढलेला दिसतो अनेक राज्यात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५.०% आरक्षणाची व्यवस्था वेगळी आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात महिला या श्रेष्ठपदावर काम करतांना दिसून येतात. पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग भारतात ३६.८४% एवढा असून महाराष्ट्रात ३३.३३% एवढा आहे. भारतीय संसदेचा विचार वेगळा तर लोकसभेत ८०.८% तर राज्यसभेत १०.३%

महिला कार्यरत आहेत. तरी इतर विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत जसे डेन्मार्क ३३%, अमेरिका ९%, जर्मनी २१% महिला पार्लमेंटमध्ये आहे. म्हणून पार्लमेंटमधील हे प्रमाण वाढवून आरक्षण बिल पास करून घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. त्यामुळे त्यांच्या राजकीय मानवाधिकारांचे संरक्षण होईल. त्याचबरोबर राजकीय निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात वाढेल.

महिलांच्या मानवाधिकार संरक्षणाचे उपाय -

- १) महिलांवरील अत्याचाराचे निराकरण करणे व दारिद्र्याचे उच्चाटन करणे.
- २) महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारणे व त्यासाठी रोजगार निर्मिती करणे.
- ३) महिला संवेदनशील धोरणांना प्रोत्साहन देणे.
- ४) प्रसार माध्यमांच्या वापराद्वारे महिलांचे हक्कप्राप्तीसाठी जनजागृती करणे.
- ५) स्थानिक स्वराज्य संस्था, पार्लमेंट व निर्णय प्रवृत्तीयेत सहभाग वाढविणे.
- ६) दलित व आदिवासी स्त्रियांची साक्षरता वाढविणे.
- ७) जागतिकरणात सेवा सुविधा पुरविणे.

निष्कर्ष -

प्रस्तुत शोध निबंधात महिलांच्या मानवाधिकाराच्या संरक्षणाची संवैधानिक तरतुद असुनही वास्तविक स्थिती ही वेगळीच आहे. भुणहत्या, शिशुकन्या हत्या, महिला आरोग्याची हेळसांड, हुंडाबळी, लैंगिक अत्याचार, कौटुंबिक हिंसा या घटना घडतातच. त्यासाठी सामाजाचे 'मानसिक परिवर्तन' होणे गरजेचे आहे. तारच खऱ्या स्वातंत्र, समता आणि न्यायाची तत्वे रुजली जाऊन महिला सबलीकरणाचा लढा यशस्वी होऊन मानवाधिकाराचे संरक्षण होईल.

संदर्भ-

- १) प्रा. सुनंदा देवरे - मानव हक्क व स्त्री हक्क एक आव्हान (मानव अधिकार - मुख्य संपादक - डॉ.नीळकंठ भुसारी, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे आवृत्ती - १, २०१२, पृष्ठ २०५)
- २)
- ३) बुल्लकर्णी पी.वे. - दलितांचे आणि आदिवासीचे समाजशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशनस्, पुणे, २ आवृत्ती २०१२, पाने १०६